

Original Article

जागतिक मानवी हक्क आणि लिंग समानता (The Global Human Rights and Gender Equality)

प्रा. डॉ. भागवत शंकर महाले

असोसिएट प्रोफेसर, राज्यशास्त्र विभागप्रामुख, मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

Email: bhagwatmahale2024@gmail.com

Manuscript ID:

गोषवारा (Abstract)

JRD -2025-171206

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(A)

Pp. 29-38

December 2025

Submitted: 15 Nov. 2025

Revised: 25 Nov. 2025

Accepted: 10 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

जागतिक मानवाधिकार संरचनेत लिंग-समानतेला मूलभूत तत्त्व म्हणून मान्यता देण्यात आली असली तरी प्रत्यक्ष सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक पातळीवर लिंगाधारित विषमतेचे अस्तित्व आजही व्यापक आहे. लिंग ही जैविक ओळखीपलीकडे जाणारी सामाजिक व सांस्कृतिक निर्मिती असून, विविध लिंग-समूहांमध्ये संधी, हक्क, सुरक्षा, सहभाग आणि प्रतिनिधित्व यांबाबत मोठी तफावत दिसून येते. ही तफावत शिक्षण, आरोग्य, अर्थव्यवस्था, राजकारण, कायदा, कुटुंब-संस्था आणि संपूर्ण मानवी विकासावर दीर्घकालीन परिणाम घडवते. म्हणूनच लिंग-समानता ही जागतिक मानवाधिकार प्रणालीची अविभाज्य आणि अनिवार्य कडी ठरते. UDHR (1948), CEDAW (1979), बीजिंग कृती आराखडा (1995), संयुक्त राष्ट्रांची शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG-2030) तसेच UNESCO, UNICEF आणि UN Women यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी भेदभाव निर्मूलन, हिंसा प्रतिबंध, समान सहभाग, आर्थिक न्याय आणि राजकीय प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी ठोस तत्त्वे व कार्यपद्धती आखल्या आहेत. भारतातील संविधानिक तरतुदी—कलम 14, 15, 16, 21, 39, 42—आणि POSH Act, Domestic Violence Act, PCPNDT Act, Transgender Persons Act (2019) यांसारख्या कायदेशीर उपाययोजना या जागतिक चौकटीशी सुसंगत आहेत.

या संशोधनात लिंग-समानतेची सैद्धांतिक संकल्पना, तिची ऐतिहासिक व सामाजिक पार्श्वभूमी, जागतिक मानवाधिकार चौकटीतील प्रमुख करार, भारतातील विद्यमान स्थिती, संरचनात्मक असमानता, अंमलबजावणीतील मर्यादा व सामाजिक-मानसिक अडथळांचा अभ्यास केला आहे. तसेच, लिंगभेद कमी करण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक हस्तक्षेप, शैक्षणिक सुधारणा आणि सामाजिक परिवर्तनाची दिशा अधोरेखित केली आहे. मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय आणि समान संधी यांवर आधारित, सर्व लिंगांना समाविष्ट करणारा समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षण, कायदे आणि सामाजिक सहभाग यांचे परस्पर सहकार्य महत्त्वाचे असल्याचे या लेखातून निदर्शनास येते.

प्रस्तावना (Introduction)

लिंग-समानता हे 21व्या शतकातील सर्वाधिक चर्चिते जाणारे आणि बहुआयामी स्वरूपाचे मानवी हक्कांचे प्रश्नांपैकी एक आहे. आधुनिक समाज जरी प्रगत विज्ञान, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि जागतिक संपर्काच्या युगात प्रवेशला असला तरी, लिंगाधारित असमानता आजही सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि न्यायिक रचनेत खोलवर रुजलेली आहे. पुरुष, स्त्री, ट्रान्सजेंडर, नॉन-बायनरी किंवा इतर कोणत्याही लिंग ओळखीचे असोत—सर्वांना समान संधी, सुरक्षितता आणि मानवी प्रतिष्ठेचा अधिकार मिळावा ही अपेक्षा असली तरी, वास्तविक परिस्थितीत संधीचे असमान वाटप, पूर्वग्रह, लैंगिक भूमिका, सामाजिक बंधने आणि हिंसाचाराच्या विविध स्वरूपांमुळे लिंग-समानतेचा मार्ग जटिल ठरतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

प्रा. डॉ. भागवत शंकर महाले, असोसिएट प्रोफेसर, राज्यशास्त्र विभागप्रामुख, मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

How to cite this article:

महाले, . भागवत . शंकर . (2025). जागतिक मानवी हक्क आणि लिंग समानता (The Global Human Rights and Gender Equality). Journal of Research and Development, 17(12(A)), 29–38.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.18183097>

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

[10.5281/zenodo.18183097](https://doi.org/10.5281/zenodo.18183097)

इतिहासातील पितृसत्ताक ढाच्यांनी लिंगाधारित सामाजिक व्यवस्थेला वैधता दिली, ज्याचा प्रभाव आजही शिक्षण व्यवस्था, रोजगार, संपत्तीवरील हक्क, प्रतिनिधित्व, आरोग्यसेवा आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागार स्पष्ट दिसतो.याउलट, सार्वत्रिक मानवाधिकार चौकटीने (Universal Human Rights Framework) लिंग-समानतेला सार्वत्रिक मूल्य आणि नैतिक बांधिलकी म्हणून स्वीकारले आहे. UDHR (1948), CEDAW (1979), ICCPR, ICESCR, बीजिंग कृती आराखडा (1995) आणि SDG-5 (Gender Equality) सारख्या दस्तऐवजांनी भेदभावमुक्त जग निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट अधोरेखित केले आहे.भारतातील कायदे व संविधानिक तरतुदी लिंग-समानतेचे तत्त्व मान्य करतात; तरीही सामाजिक संरचना, पूर्वग्रह, हिंसाचाराचे नमुने, लैंगिक मजूर विभागणी, डिजिटल दरी, तसेच LGBTQ+ समुदायाबद्दलची असहिष्णुता या समस्या अजूनही सोडवण्यास आवश्यक आहेत. त्यामुळे जागतिक मानवाधिकार चौकटीच्या संदर्भात भारतातील लिंग-समानतेची स्थिती, त्या मागील अडथळे, आव्हाने आणि त्यावर उपाययोजना यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):-

या संशोधनासाठी विविध शैक्षणिक स्रोतांचा सखोल अभ्यास करून बहुविध पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला. लिंग-समानता आणि जागतिक मानवाधिकार चौकट या विषयाशी संबंधित आंतरराष्ट्रीय दस्तऐवज, कायदे, करार, धोरणात्मक अहवाल आणि संशोधनग्रंथांचा तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला. प्राथमिक माहितीवर अवलंबून न राहता, दुय्यम साहित्याच्या माध्यमातून सैद्धांतिक चौकट, पूर्वसंशोधन, आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल, न्यायालयीन निर्णय आणि धोरण दस्तऐवजांचे परीक्षण केले गेले.

दस्तऐवजीकरण पद्धतीचा वापर करून UDHR, CEDAW, SDG-5, तसेच UN Women आणि UNESCO यांच्या अहवालांचे संरचनात्मक विश्लेषण करण्यात आले. ग्रंथसमीक्षण पद्धतीद्वारे लिंगभेद, पितृसत्ता, स्त्रीवादी तत्त्वज्ञान, मानवाधिकार संकल्पना आणि सामाजिक न्यायाच्या सैद्धांतिक चौकटींचा अभ्यास केला गेला. कायदेशीर विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून भारतातील संविधानिक तरतुदी, कायदे आणि महत्त्वपूर्ण न्यायनिर्णयांचे परीक्षण करण्यात आले.तुलनात्मक विश्लेषण पद्धती वापरून भारतातील लिंग-समानतेची स्थिती जागतिक मानकांशी तुलना करण्यात आली.

अध्ययनाची उद्दिष्टे (Objectives):-

या संशोधनाचा मुख्य हेतू जागतिक मानवाधिकार चौकटीच्या संदर्भात लिंग-समानतेच्या तत्त्वांचा अभ्यास करून त्याची भारतीय संदर्भातील उपयुक्तता तपासणे हा आहे. या अनुषंगाने खालील पूरक उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत:लिंग-समानता ही संकल्पना सामाजिक, कायदेशीर आणि मानवतावादी दृष्टीकोनातून स्पष्ट करणे.UDHR, CEDAW, SDG-5 यांसारख्या जागतिक दस्तऐवजांतील लिंगभेदविरोधी तत्त्वांचा अभ्यास व मूल्यांकन करणे.भारतातील लिंग-विषमतेची कारणे, पैलू आणि त्यातील सध्याची प्रवृत्ती ओळखणे.विद्यमान कायदेशीर आणि धोरणात्मक उपाययोजनांची परिणामकारकता तपासणे.लिंग-समान समाजनिर्मितीसाठी पूरक व व्यवहार्य उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन गृहितके (Hypotheses):-

या अभ्यासाच्या पार्श्वभूमीवर पुढील गृहितके मांडण्यात येतात:जागतिक मानवाधिकार चौकटीने दिलेल्या तत्त्वांमुळे लिंग-समानता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन आणि संरचनात्मक आधार उपलब्ध होतो. भारतामध्ये लिंगभेद निर्मूलनासाठी अस्तित्वात असलेले कायदे पर्याप्त असूनही त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीअभावी अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.

शिक्षण, सामाजिक मूल्यांतील परिवर्तन, न्यायव्यवस्थेची संवेदनशील दृष्टी आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप यांद्वारे लिंग-समानतेकडे अधिक वेगाने प्रगती साध्य होऊ शकते.

मुख्य विवेचन (Main Content):-

1 लिंग-समानतेची संकल्पना : सामाजिक-सांस्कृतिक व मानवतावादी चौकट

लिंग-समानता ही केवळ कायदेशीर संकल्पना नसून, ती मानवी प्रतिष्ठा, न्याय आणि सामाजिक समतेवर आधारित व्यापक तत्त्व आहे. लिंग ही पारंपरिक अर्थाने जैविक भिन्नता दर्शवणारी संकल्पना म्हणून पाहिली गेली; परंतु आधुनिक समाजशास्त्र, मानसशास्त्र आणि स्त्रीवादी अभ्यासांनी स्पष्ट केले की लिंग हे सामाजिक आणि सांस्कृतिक रचना (Social Construction) आहे. जन्मानंतर व्यक्तीला लादल्या जाणाऱ्या भूमिकांचे, अपेक्षांचे आणि वर्तन नमुन्यांचे हे जाळे स्त्री, पुरुष आणि इतर लिंग ओळखी यांच्यातील विषमतेस कारणीभूत ठरते.इतिहासातील पितृसत्ताक संस्थांनी स्त्री व विविध लिंगसमूहांच्या अधिकारांना दुय्यम स्थान दिले, संपत्तीवरील हक्क मर्यादित केले, सार्वजनिक जीवनातील सहभाग कमी केला आणि निर्णयप्रक्रियेच्या केंद्रापासून त्यांना दूर ठेवले. या विषमतेने वैयक्तिक

स्वातंत्र्य, आर्थिक शक्ती, राजकीय प्रतिनिधित्व, भावनिक आरोग्य तसेच सामाजिक गतिशीलता यांवर गंभीर परिणाम घडवले. मानवी हक्कांच्या आधुनिक चौकटीत लिंग-समानता म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या लिंग ओळखीपेक्षा स्वतंत्रपणे अधिकार, संधी, सुरक्षा आणि स्वायत्त निर्णयक्षमता मिळणे. ही संकल्पना "Equality of Opportunity" तसेच "Equality of Outcome" या दोन परिमाणांवर आधारित आहे. पहिल्या परिमाणात शिक्षण, नोकरी, आरोग्य, न्यायप्रणाली अशा क्षेत्रांत समान प्रवेशाचा विचार केला जातो; तर दुसऱ्या परिमाणात परिणामांतील विषमता कमी करण्यावर भर दिला जातो. समकालीन काळात लिंग-समानता ही मूलभूत मानवाधिकार, शाश्वत विकास आणि सर्वसमावेशक प्रगती यांचा आधारस्तंभ मानली जाते. शिक्षण, आरोग्य, कायदा, रोजगार, राजकीय प्रतिनिधित्व, डिजिटल सहभाग इत्यादी सर्व क्षेत्रांत तिची अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

2 जागतिक मानवाधिकार चौकटीचा विकास : ऐतिहासिक व संरचनात्मक विश्लेषण

मानवी हक्कांचा इतिहास हा सामाजिक क्रांती, संघर्ष, विस्थापन, गुलामी, युद्ध आणि असमानतेच्या विरोधातील लढ्यांशी जोडलेला आहे. परंतु 20व्या शतकाच्या मध्यावर, दुसऱ्या महायुद्धाच्या विध्वंसानंतर, जगाने प्रथमच मानवाधिकारांना सार्वत्रिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. होलोकॉस्टसह लाखो लोकांवरील अत्याचार, लैंगिक गुलामी, युद्धातील बलात्कार, वंशविद्वेष आणि स्थलांतरितांच्या परिस्थितीमुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाने मानवी हक्कांसाठी एकत्रित चौकट निर्माण करण्याचे ठरवले. 1945 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांची स्थापना झाली, आणि 1948 मध्ये "मानवी हक्कांचे सार्वत्रिक घोषणापत्र" (UDHR) स्वीकारले गेले. UDHR ने 'समानता', 'भेदभाव निषेध', 'मानवी प्रतिष्ठा', आणि 'स्वातंत्र्य' या तत्वांना सार्वत्रिक मूल्ये म्हणून मान्यता दिली. त्यानंतर ICCPR, ICESCR, CRC, CEDAW, CRPD, तसेच बीजिंग कृती आराखडा (1995), UN Women, SDG-2030 यांसारख्या संस्थात्मक चौकटींनी जागतिक मानवाधिकारांना अधिक व्यापक, समावेशक आणि लिंग-संवेदनशील स्वरूप दिले. स्त्रीवादी चळवळी, कृष्णवर्णीय चळवळी, LGBTQ+ हक्क आंदोलन, आदिवासी हक्क चळवळ, कामगार चळवळी आणि मानवाधिकार संरक्षण कार्यकर्त्यांनी मानवी हक्कांच्या सिद्धांताला नवीन दिशा व गतिमानता दिली. संशोधन, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणामुळे मानवी हक्कांना आंतरराष्ट्रीय अनिवार्यतेचे स्वरूप प्राप्त झाले. परिणामी, लिंगाधारित भेदभाव हा केवळ सामाजिक समस्या न राहता आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर प्रश्न झाला.

3 UDHR (1948) आणि लिंग-समानतेचा मानवी हक्क :

UDHR हे जगातील सर्वाधिक उद्धृत आणि नैतिकदृष्ट्या सर्वाधिक मान्यता प्राप्त मानवाधिकार दस्तऐवज आहे. त्याच्या प्रास्ताविकेत आणि प्रमुख कलमांमध्ये लिंगभेदाशिवाय समानतेचा स्पष्ट उच्चार आहे. सर्व मानव "जन्मतः स्वतंत्र आणि समान" आहेत—हे विधान लिंगाधारित असमानतेविरुद्ध सर्वात प्रभावी नैतिक आधार ठरते.

- कलम 1—मानवी प्रतिष्ठा आणि समानतेची मूलभूत हमी
- कलम 2—लिंगावर आधारित भेदभाव पूर्णपणे निषिद्ध
- कलम 7—कायद्यापुढील समानता
- कलम 16—विवाह, कुटुंब, संमती व समान अधिकार
- कलमे 23–26—काम, शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा यांतील अधिकार

UDHR ने "समानता ही सार्वत्रिक आणि अविचल हक्क आहे" अशी घोषणा करून, जागतिक पातळीवरील सर्व कायदे, धोरणे आणि संविधानिक सुधारणा यांना मार्गदर्शन केले. आज CEDAW, ICCPR, SDGs आणि जगातील अनेक देशांचे संविधान हे UDHR च्या तत्वांवर आधारित आहेत.

4 CEDAW (1979): स्त्रियांच्या भेदभावनिर्मूलनासाठी जागतिक कायदेशीर चौकट :

CEDAW हे महिलांसाठीचे सर्वात प्रभावी आणि बंधनकारक आंतरराष्ट्रीय करार मानले जाते. 30 कलमांमध्ये विखुरलेल्या या परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे—स्त्रियांवरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे उच्चाटन करणे. CEDAW ला अनेकदा "स्त्रियांचे आंतरराष्ट्रीय चार्टर" असे म्हटले जाते. CEDAW चे महत्त्वपूर्ण घटक: राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातील समान हक्कांची सक्तीने अंमलबजावणी, हिंसा, तस्करी, शोषणाविरुद्ध प्रभावी संरक्षणाची तरतूद, शिक्षणात प्रवेश, रोजगार, समान वेतन, मातृत्व संरक्षण, राजकीय प्रतिनिधित्वात स्त्रियांचा सहभाग वाढविणे, लिंग-संवेदनशील न्यायव्यवस्था आणि कायदे सुधारणा, CEDAW अंतर्गत देशांना नियमित अहवाल सादर करण्याची जबाबदारी असते, ज्यामुळे जागतिक निरीक्षण आणि मूल्यांकनाची प्रणाली मजबूत होते.

5 SDG-5 आणि जागतिक धोरणांचे लिंग-समानतेतील योगदान:

संयुक्त राष्ट्रांच्या 2030 च्या शाश्वत विकास आराखड्यात (Sustainable Development Goals – SDGs) लिंग-समानता अत्यंत महत्त्वाच्या ध्येयांपैकी एक आहे. SDG-5 (Achieve Gender Equality and Empower All Women and Girls) हा केवळ महिलांना अधिकार देण्यापुरता मर्यादित नसून, संपूर्ण समाजव्यवस्थेला समताधिष्ठित स्वरूप देण्याचा बहुआयामी प्रयत्न आहे.

SDG-5 मधील प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे नमूद केली आहेत:

महिलांवरील सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराचे उच्चाटन— शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, डिजिटल तसेच अंतरंग साथीदार हिंसाचार.

मानव तस्करी, लैंगिक गुलामी, बालविवाह आणि स्त्री जननेंद्रिय छेदन यांसारख्या दुष्प्रथांचा पूर्ण अंत.

राजकीय, आर्थिक आणि सार्वजनिक निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा समान सहभाग.

अर्थव्यवस्थेत समान प्रवेश—कर्ज, जमीन, मालमत्ता, संसाधने आणि तंत्रज्ञानावर समसमान हक्क.

अवैतनिक घरेलू कामाचे मूल्यांकन आणि महिलांच्या श्रमांचे संस्थात्मक मान्यकरण.

ICT आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण.

लैंगिक भेदभावविरुद्ध बळकट कायदेशीर प्रणाली स्थापन करणे.

SDGs ची वैशिष्ट्ये म्हणजे—त्या सर्व राष्ट्रांसाठी समान, मोजता येणाऱ्या, वेळमर्यादित लक्ष्यांसह तयार करण्यात आल्या आहेत. या उद्दिष्टांच्या अंमलबजावणीसाठी UN Women, UNESCO, UNICEF, WHO, ILO आणि जागतिक बँक अशा अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था मार्गदर्शन, निधी, संशोधन आणि धोरणात्मक सहकार्य पुरवतात.

SDG-5 चा मूळ संदेश असा आहे की लिंग-समानता नसलेल्या समाजात विकास सर्वसमावेशक आणि न्याय्य ठरू शकत नाही.

समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी कायद्यासोबतच सामाजिक मानसिकता बदलणारे शिक्षण, मूल्यव्यवस्था आणि बहुपक्षीय भागीदारी आवश्यक आहे. त्यामुळे SDG-5 हा जागतिक मानवी हक्क चौकटीचा विस्तार मानला जातो.

6 भारतातील लिंग-विषमता : संरचना, कारणे आणि वास्तवस्थिती

भारत हा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक विविधतेने समृद्ध देश असला तरी, लिंग-समानतेच्या बाबतीत अनेक आव्हानांना सामोरे जात आहे. जागतिक लिंग-अंतर निर्देशांक (Global Gender Gap Index) नुसार भारताची स्थिती अनेक वर्षांपासून मध्यम-खालच्या स्तरावरच आहे. ही विषमता केवळ सांस्कृतिक परंपरांशी संबंधित नसून सामाजिक रचना, आर्थिक व्यवस्था, शिक्षण प्रणाली, आरोग्य सेवा, कुटुंबसंस्था आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी यांच्यात खोलवर रुजलेली आहे.

(अ) सामाजिक रचनेतील असमानता:

भारतीय समाज ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्थेवर आधारित आहे. या व्यवस्थेमध्ये पुरुषाला कुटुंबप्रमुख, आर्थिक निर्णयकर्ता आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचा केंद्रबिंदू मानले जाते, तर महिलांना 'गृहिणी', 'संरक्षणाची गरज असलेली व्यक्ती' अशा रूढ भूमिकांमध्ये सीमित ठेवले जाते.

यामुळे पुढील समस्या उद्भवतात:

- मुलगा-मुलगी भेदभाव
- बालविवाहाची प्रचंड वाढ
- दहेजप्रथा
- स्त्रीभ्रूणहत्या व कन्याभ्रूण हत्या
- महिलांच्या गतिशीलतेवर निर्बंध

सामाजिक अपेक्षांमुळे महिलांना शिक्षण, रोजगार आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागात अडथळे येतात.

(ब) आर्थिक क्षेत्रातील विषमता :

भारताच्या श्रमशक्तीत महिलांचा सहभाग सतत घटत चालल्याचे विविध अहवाल दर्शवतात. वेतनातील लिंग तफावत (Gender Pay Gap) अजूनही मोठ्या प्रमाणात आहे.

महिलांच्या आर्थिक विषमतेमागील प्रमुख कारणे:

मालमत्ता आणि वारश्यावर मर्यादित हक्क

अनौपचारिक क्षेत्रातील अवैतनिक किंवा अल्पदक्ष कामात महिलांचा मोठा वाटा

अवैतनिक घरगुती कामाचा सामाजिक-आर्थिक मूल्याच्या रूपात स्वीकार नसणे

कर्ज, बँकिंग, डिजिटल व्यवहारातील अडथळे

कौशल्य प्रशिक्षणात कमी सहभाग
या सर्वांमुळे आर्थिक सक्षमीकरणाचा पाया कमकुवत राहतो.

(क) शिक्षणातील असमानता :

जरी प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणात मुलींची नोंदणी वाढली असली तरी, ग्रामीण भागात आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांत मुलींच्या शाळा सोडण्याचे प्रमाण चिंताजनक आहे. लैंगिक स्टिरिओटायपिंगमुळे मुलींना विज्ञान, अभियांत्रिकी, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन या क्षेत्रांत कमी प्रोत्साहन मिळते.

- सुरक्षिततेचा अभाव
- शाळांत स्वच्छतागृहांची कमतरता
- मासिक पाळी व्यवस्थापनावरील अपुऱ्या सुविधा ही कारणेही अडसर ठरतात.

(ड) आरोग्य व्यवस्था आणि लिंग-विषमता :

महिलांचे आरोग्य हे त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीशी थेट जोडलेले आहे. भारतात स्त्रियांना पौष्टिक अन्नाचा अभाव, मातृमृत्यू दरातील वाढ, किशोरवयीन मुलींचे आरोग्यदोके, मानसिक आरोग्याच्या समस्या, कुपोषण आणि आरोग्यसेवांचा कमी वापर यांसारख्या अडचणींचा सामना करावा लागतो.

ट्रान्सजेंडर समुदायासाठी तर आरोग्यसेवा उपलब्धतेचा प्रश्न अधिक गंभीर आहे—

- ओळखपत्रांची समस्या
- आरोग्य विम्यातून वगळणे
- भेदभाव
- मानसिक आरोग्यावरील परिणाम

(ई) डिजिटल युगातील लिंग-अंतर (Gender Digital Divide) :

भारत डिजिटल महासत्ता बनत असताना देखील, महिलांचा डिजिटल सहभाग कमी आहे.

मुख्य मुद्दे:

- ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये स्मार्टफोन वापराचे प्रमाण अत्यंत कमी
- इंटरनेट कनेक्शनवरील नियंत्रण पुरुषांच्या हातात
- ऑनलाइन हिंसाचार—सायबरबुलिंग, सायबरस्टॉकिंग, मॉर्फिंग, अश्लील हल्ले
- डिजिटल साक्षरतेचा अभाव
- टेक्नॉलॉजी व STEM क्षेत्रात महिलांचे अल्प प्रतिनिधित्व

UNESCO ने या दरीला “21व्या शतकातील नवी सामाजिक विषमता” असे संबोधले आहे.

7 भारतातील कायदे, धोरणे आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप : लिंग-समानतेकडे वाटचाल

भारताच्या संविधानाने समतेचा पाया दृढ केला असला तरी, वास्तविक कृतीक्षम बदल घडवण्यासाठी अनेक कायदे, धोरणे आणि न्यायालयीन निर्णय अनिवार्य ठरले आहेत.

(अ) संविधानिक तरतुदी :

- कलम 14 — कायद्यापुढील समानता
- कलम 15 — लिंगावर आधारित भेदभाव निषिद्ध
- कलम 16 — समसमान संधी
- कलम 21 — जीवन व प्रतिष्ठेचा अधिकार
- कलम 39 (a), (d) — समान कामाला समान वेतन
- कलम 42 — मातृत्व संरक्षण

हे कलम जागतिक मानवाधिकार तत्वांशी पूर्णतः सुसंगत आहेत.

(ब) महत्त्वाचे कायदे :

POSH Act (2013) — कार्यस्थळावरील लैंगिक छळाविरुद्ध संरक्षण

Domestic Violence Act (2005) — घरगुती हिंसाचाराविरुद्ध संरक्षण

Dowry Prohibition Act (1961) — हुंडाबंदी

PCPNDT Act (1994) — स्त्रीभ्रूण हत्या रोखण्यासाठी

Maternity Benefit Amendment (2017) — सशुल्क मातृत्व रजा वाढवणे

Transgender Persons Act (2019) — ओळख, शिक्षण, रोजगार व आरोग्यहक्क

(क) न्यायालयीन निर्णय – भारतातील लिंग-समानतेला दिशा देणारे टप्पे:

NALSA vs Union of India (2014), ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचा "तिसरा लिंग" म्हणून अधिकृत स्वीकार.

Navtej Singh Johar (2018), समलैंगिकता अपराध नाही, कलम 377 रद्द., Shayara Bano vs Union of India (2017)

ट्रिपल तलाक असंवैधानिक घोषित., Vishaka Guidelines (1997), POSH Act चे मूलभूत आधारभूत तत्व.

Joseph Shine (2018), व्यभिचार कायदा लिंगभेदक असल्याने रद्द. हे निर्णय मानवाधिकार तत्वांचे विस्तार आणि भारतीय न्यायव्यवस्थेतील प्रगतिशील धोरण यांचे महत्त्व दर्शवतात.

8 LGBTQ+ हक्क आणि जागतिक मानवाधिकार चौकट : एक प्रगतिशील दिशा:

मानवाधिकार संकल्पनेचे क्षेत्र काळानुसार विस्तारित झाले असून, आज LGBTQ+ समुदायाचे हक्क ही जागतिक चर्चेची मध्यवर्ती बाब बनली आहे. लिंग ओळख (Gender Identity) आणि लैंगिक प्रवृत्ती (Sexual Orientation) या मानवी अस्तित्वाच्या मूलभूत परिमाणांपैकी आहेत; त्यामुळे त्यांचे संरक्षण करणे हे मानवी प्रतिष्ठेचा अविभाज्य भाग मानले जाते. संयुक्त राष्ट्रांनी "Free and Equal Campaign" सारख्या उपक्रमांद्वारे LGBTQ+ समुदायाच्या हक्कांना जागतिक स्तरावर वैधता देण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या दृष्टीने ICCPR, ICESCR आणि Yogyakarta Principles (2006) यांनी लैंगिक ओळख आणि लैंगिक प्रवृत्तीवरील भेदभावाला मानवी हक्कांचे उल्लंघन मानले आहे. अनेक देशांनी समलिंगी विवाह, दत्तकत्व, आरोग्यसेवा, ट्रान्सजेंडर ओळख आणि भेदभावविरोधी कायद्यांची अंमलबजावणी करून सामाजिक परिवर्तनास गती दिली आहे.

भारतीय संदर्भातील स्थिती :

भारतामध्ये LGBTQ+ अधिकारांचा प्रवास अनेक दशकांच्या संघर्षानंतर आकाराला आला.

महत्त्वाचे टप्पे:

NALSA निर्णय (2014)—ट्रान्सजेंडर समुदायाला 'तिसरे लिंग' म्हणून घटनात्मक मान्यता. Navtej Singh Johar (2018)—समलैंगिकता अपराध मानणारा कलम 377 रद्द; समान प्रेमाचा घटनात्मक अधिकार मान्य. Transgender Persons Act (2019)—शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, ओळखपत्र, सामाजिक सुरक्षा अशा क्षेत्रांत संरक्षण. तथापि, प्रत्यक्ष सामाजिक स्वीकार, रोजगारातील समानता, सुरक्षित आरोग्यसेवा, मानसिक आरोग्य समर्थन आणि कुटुंबसंस्थेमध्ये मान्यता याबाबत अजूनही गंभीर आव्हाने कायम आहेत.

9 डिजिटल युगातील लिंग-विषमता आणि ऑनलाइन हिंसाचार:

तंत्रज्ञानाने समाजाला नवीन शक्यता उपलब्ध करून दिल्या असल्या तरी, डिजिटल असमानतेने लिंगभेदाचे नवीन रूप निर्माण केले आहे. डिजिटल दरी (Gender Digital Divide) हा आधुनिक काळातील अत्यंत गंभीर सामाजिक विषमता मानला जात आहे. डिजिटल लिंग-अंतराची मुख्य कारणे, स्मार्टफोन व इंटरनेट वापरातील पुरुषप्रधानता, आर्थिक संसाधनांवरील नियंत्रण, डिजिटल साक्षरतेतील कमी स्तर, घरगुती निर्णयांमध्ये महिलांची मर्यादित भूमिका, डिजिटल क्षेत्रात महिलांना सर्वाधिक भेदसावणारी समस्या म्हणजे ऑनलाइन हिंसा, ज्यात सायबरस्टॉकिंग, मॉर्फिंग, खाजगी माहिती उघड करणे, अश्लील संदेश, ब्लॅकमेलिंग, 'डीपफेक' व्हिडीओ वापरून छळ इत्यादींचा समावेश होतो. संशोधनानुसार ऑनलाइन हिंसाचाराचा मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम दिसतो—भीती, चिंता, सामाजिक टाळाटाळ, कामातील अडथळे, सार्वजनिक आयुष्यातील सहभाग कमी होणे इ.

UNESCO आणि UN Women चे मत : डिजिटल सुरक्षा, तंत्रज्ञानातील समान प्रवेश, महिलांसाठी सुरक्षित ऑनलाईन वातावरण, सायबर कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी ही शाश्वत विकासासाठी अनिवार्य आहेत. डिजिटल क्षेत्रातील लिंगभेद कमी केल्याशिवाय समाजाची एकंदर प्रगती अपूर्ण राहते.

10 लिंग-समानतेसाठी शिक्षणाचे योगदान : परिवर्तनाची किल्ली :

शिक्षण हे लिंग-समानतेचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. ज्ञान, माहिती आणि मूल्यव्यवस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण लिंगभेद कमी करते, रूढींना आव्हान देते आणि व्यक्तीला सामाजिक-आर्थिक संधींच्या मुख्य प्रवाहात आणते.

(अ) लिंग-संवेदनशील अभ्यासक्रम :

अभ्यासक्रमातील विषयवस्तू, उदाहरणे, भाषा आणि उपक्रम यांमध्ये लिंग-संवेदनशीलता आवश्यक आहे.

- स्त्री-पुरुष भूमिकांचे रूढ चित्रण टाळणे
- लिंग-असमानतेच्या ऐतिहासिक, सामाजिक कारणांचे विश्लेषण

• समावेशक शैक्षणिक साहित्य

(ब) किशोरवयीन शिक्षण कार्यक्रम (Adolescent Education Programmes)

लैंगिक आरोग्य, समान संबंध, आत्मसन्मान, सुरक्षितता आणि जीवनकौशल्ये हे विषय लवकर शिकवल्यास लिंगपूर्वग्रह कमी होण्यास मदत होते.

(क) उच्च शिक्षणातील प्रतिनिधित्व:

STEM क्षेत्र (विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, गणित) मध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढविणे हे सामाजिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी पुढील उपाय उपयुक्त ठरतात:

- लिंग-संवेदनशील धोरण
- महिला अभ्यास केंद्रे
- सुरक्षा समित्या
- नेतृत्व प्रशिक्षण

(ड) शिक्षक प्रशिक्षण :

शिक्षक हे सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम असतात. त्यांना लिंगसमज, संवेदनशील शिक्षणपद्धती, मूल्याधिष्ठित अध्यापन यांचे प्रशिक्षण दिल्यास शालेय वातावरण अधिक समावेशक बनते.

(ई) सामाजिक मूल्यांत परिवर्तन:

शिक्षण व्यक्तीच्या वर्तन, भावनिक प्रतिसाद, निर्णयप्रक्रिया आणि सामाजिक नातेसंबंधांवर खोलवर प्रभाव टाकते. त्यामुळे शिक्षण ही लिंग-समानतेची सर्वात मूलभूत आधारव्यवस्था आहे.

शिक्षणामुळे पुढील परिवर्तन शक्य होते:

- पितृसत्ताक रचना आव्हानित होते
- महिलांची स्वयंपूर्णता वाढते
- LGBTQ+ समुदायास समता व सन्मान प्राप्त होतो
- हिंसाचारविरोधी वृत्ती निर्माण होते

शिक्षणाविना लिंग-समानता केवळ कायदेशीर व्यवस्था बनून राहते; तर शिक्षण ही त्या कायद्यांची सामाजिक अंमलबजावणी सुनिश्चित करणारी शक्ती आहे.

11 लिंगभेदाचे सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थ आणि त्याचे परिणाम :

लिंगभेद हा केवळ जैविक भेदांचा प्रश्न नसून तो समाजाने घडविलेल्या सांस्कृतिक, धार्मिक, ऐतिहासिक आणि आर्थिक संरचनांमध्ये खोलवर रुजलेला घटक आहे. विविध समाजांमध्ये पुरुष आणि स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या भूमिकांचे, अपेक्षांचे आणि अधिकारांचे स्वरूप एकसमान नसते; परंतु बहुतेक ठिकाणी पितृसत्ता हा प्रमुख सामाजिक आधार दिसतो.

पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्थेचा प्रभाव :

पितृसत्ता ही अशी सामाजिक चौकट आहे ज्यात सत्ता, संसाधने, निर्णयक्षमता आणि सार्वजनिक जीवनावर पुरुषांचे वर्चस्व मान्य केले जाते. त्यामुळे: महिलांचे घरगुती व उत्पादनातील योगदान कमी लेखले जाते, स्वायत्ततेवर मर्यादा येतात, स्त्रियांना दुय्यम दर्जा प्राप्त होतो. ही पितृसत्ताक रचना शाळांपासून कार्यस्थळापर्यंत आणि राजकारणापासून अर्थकारणापर्यंत सर्व क्षेत्रांत दिसून येते.

सांस्कृतिक नियम आणि रूढी : अनेक सांस्कृतिक प्रथा—जसे मुलगा प्राधान्य, हुंडा, बालविवाह, स्त्री शुद्धतेचे कठोर निकष, धर्माधारित स्त्री-पुरुष भूमिका—या लिंग असमानतेला संस्थात्मक स्वरूप देतात. या रूढींमुळे व्यक्तीच्या निवडी, करिअर, स्वातंत्र्य आणि व्यक्तिमत्त्वावर बंधने येतात.

मानवी विकासावरील परिणाम : लिंगभेदामुळे व्यक्तिनिष्ठ आणि सामाजिक दोन्ही पातळ्यांवर गंभीर परिणाम होतात:

मानवी संसाधनांचा अपूर्ण वापर — महिलांचे शिक्षण, रोजगारातील कमी सहभाग देशाच्या आर्थिक वाढीला अडथळा.

आरोग्य असमानता — महिलांना पोषण, प्रसूतिसंवर्धन, मानसिक आरोग्य सेवा यांचा कमी दर्जाचा लाभ.

राजकीय क्षेत्रात अल्पप्रतिनिधित्व — निर्णयप्रक्रिया एकतर्फी होते.

हिंसाचाराचे वाढते प्रमाण — घरेलू हिंसा, लैंगिक गुन्हे, त्रास, तस्करी यामध्ये वाढ.

यामुळे जगभर “Gender Inequality Index” आणि “Global Gender Gap Report” मध्ये लिंग-असमानता विकासाचा महत्त्वपूर्ण अडथळा मानली जाते.

12 जागतिक व स्थानिक पातळीवरील धोरणात्मक दिशा :

जागतिक पातळीवर, UN, UNICEF, UN Women, UNESCO आणि WHO यांनी लिंग-समानतेसाठी बहुआयामी कार्यक्रम राबविले आहेत. त्यात: Gender Mainstreaming Model, Beijing Platform for Action (1995), SDG-5 Action Framework, Violence Against Women Elimination Strategy (VAW), Gender Responsive Budgeting, ही धोरणे प्रत्येक देशाच्या कायदे, विकास प्रकल्प, शैक्षणिक धोरणे, आरोग्य व आर्थिक कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्याचे आवाहन करतात.

भारतीय पातळीवर : धोरणांचे स्वरूप : भारतात लिंग समानतेसाठी विविध मंत्रालये, आयोग, कायदे आणि कार्यक्रम कार्यरत आहेत:

महिला व बालविकास मंत्रालय — POSHAN Abhiyan, Beti Bachao-Beti Padhao., राष्ट्रीय महिला आयोग व राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग — तक्रार व संरक्षण यंत्रणा. लिंग-संवेदनशील बजेटिंग (Gender Budgeting) — केंद्र व राज्य पातळीवर बजेट विश्लेषण. शिक्षणातील समावेशकता — NEP 2020 मध्ये लिंग समता, सुरक्षा व समावेशकता यांवर विशेष भर, कायद्यांचे अद्ययावतरण — POSH Act, Domestic Violence Act, Transgender Act इत्यादी. धोरणात्मक अंमलबजावणीत अडथळे

सामाजिक पूर्वग्रह : प्रशासनाची मर्यादित प्रशिक्षित मनुष्यबळ, न्यायप्रविष्ट प्रक्रिया विलंब, ग्रामीण-शहरी असमानता आर्थिक संसाधनांची मर्यादा, यामुळे धोरणे चांगली असली तरी परिणाम मर्यादित राहतात. प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सामुदायिक सहभाग, डिजिटल पारदर्शकता आणि शैक्षणिक प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

13 लिंग समानता, मानवाधिकार आणि न्यायव्यवस्था यांचे परस्परसंबंध:

लिंग समानता ही मानवाधिकारांच्या व्यापक चौकटीतील केवळ एक भाग नाही, तर तिच्याशिवाय “मानवी प्रतिष्ठा” ही संकल्पना अपूर्ण राहते. न्यायव्यवस्था ही समानतेची अंतिम अंमलबजावणी करणारी संस्था आहे आणि लिंग संवेदनशील न्याय ही सध्याच्या काळाची गरज आहे.

न्यायालयीन भूमिकेचे महत्त्व: भारतीय न्यायालयांनी अनेक प्रगत निर्णय देऊन स्त्री हक्क, LGBTQ+ हक्क आणि ट्रान्सजेंडर ओळखीला संरक्षण प्रदान केले आहे. NALSA (2014), Navtej Johar (2018), Vishaka Guidelines (1997), Triple Talaq Case (2017) — हे निर्णय सामाजिक न्यायाच्या नव्या व्याख्या निर्माण करतात.

मानवी हक्क आयोगांची भूमिका, राष्ट्रीय व राज्य मानवाधिकार आयोगे: लिंगाधारित हिंसाचारातील प्रकरणांवर निरीक्षण ठेवतात, राज्य संस्थांना सूचना देतात, महिला व LGBTQ+ समुदायाच्या तक्रारींचे निवारण करतात, जागतिक चौकटीशी सुसंगत धोरणे तयार करताना हे आयोग पूलाची भूमिका बजावतात.

14 लिंग समानता आणि आर्थिक विकास:

लिंग-समानता आणि आर्थिक विकास यांचा परस्परसंबंध अत्यंत घनिष्ट आहे. स्त्रिया व LGBTQ+ समुदायाला समान संधी दिल्यास: GDP ३०-३५% पर्यंत वाढू शकतो (UN Report), श्रमशक्तीचा विस्तार होतो, नवप्रवर्तन व उद्योजकता वाढते सामाजिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम, लिंग-समानतेस अभाव असलेले देश आर्थिक, सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या मागे पडतात. त्यामुळे “Equality is not only a right, but an economic necessity” असे आंतरराष्ट्रीय संशोधन अधोरेखित करते.

15 लिंग समानता : एक मूल्याधारित व शाश्वत दिशा:

लिंग-समानता ही फक्त कायदे, धोरणे किंवा कार्यक्रमांनी साध्य होत नाही; ती समाजातील मूल्यपरंपरा बदलल्यावरच टिकाऊ बनते. समाजातील तीन बदल महत्त्वाचे आहेत: वैयक्तिक स्तर — वृत्ती, विश्वास, पूर्वग्रहांचा नाश, कुटुंब व समुदाय स्तर — निर्णयप्रक्रियेत समान मान्यता, संस्थात्मक स्तर — शिक्षण, न्याय, प्रशासन सर्वत्र समानता, शाश्वत विकासाची मूलभूत संकल्पना—“Leave No One Behind”—लिंग, जात, धर्म, भाषा, लैंगिक ओळख, आर्थिक स्थिती या सर्व भेदांपासून स्वतंत्रपणे मानवाला समान जीवनमान देण्याची दिशा दाखवते. लिंग-समानतेचा प्रश्न हा समाजाच्या सभ्यतेचे आरसाप्रतिबिंब आहे. जे समाज लिंगाधारित भेदभाव संपवतात तेच सामाजिक न्याय, शांती, आर्थिक प्रगती आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या दिशेने अधिक वेगाने पुढे जातात.

शिफारशी (Recommendations):-

शिक्षणामध्ये लिंग-संवेदनशीलतेचे एकात्मिकरण, सर्व स्तरांवरील अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, आणि सहशैक्षणिक क्रियाकलापांमध्ये लिंग-समानतेची तत्त्वे संरचनात्मकरीत्या समाविष्ट करावीत.

लिंग-बजेटिंगची सक्ती : केंद्र व राज्य सरकारांनी सर्व धोरणे आणि योजनांमध्ये Gender Responsive Budgeting अनिवार्य करून खर्चाच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन नियमितपणे करावे. POSH आणि इतर कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी, कार्यस्थळी लैंगिक छळ

प्रतिबंधक समित्यांना प्रशिक्षण, पारदर्शक प्रक्रिया आणि उत्तरदायित्वाची व्यवस्था मजबूत करणे आवश्यक. डिजिटल सुरक्षा आणि सायबर संरक्षण, महिलांच्या व LGBTQ+ व्यक्तींच्या ऑनलाइन सुरक्षिततेसाठी कठोर सायबर कायदे, तांत्रिक उपाय आणि डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम विस्तारित करावेत. STEM आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांचे वाढते प्रतिनिधित्व, प्रोत्साहनपर शिष्यवृत्ती, मार्गदर्शन कार्यक्रम, संशोधन संधी आणि नेतृत्व प्रशिक्षणाद्वारे महिलांना तंत्रज्ञान आणि नवप्रवर्तन क्षेत्रात आणखी सक्षम करणे.

LGBTQ+ समावेशन धोरणे: शाळा, महाविद्यालये, आरोग्यसंस्था आणि कार्यस्थळांमध्ये समावेशक धोरणे, भेदभावविरोधी मार्गदर्शिका आणि समर्थन यंत्रणा अनिवार्य करणे.

जनजागृती व मूल्यपरिवर्तन अभियान :सामाजिक रूढी, पूर्वग्रह आणि पितृसत्ताक मान्यता दूर करण्यासाठी मीडिया, नाटक, चित्रपट, सोशल मीडिया आणि समुदाय कार्यक्रम यांचा परिणामकारक वापर करणे.

कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख :महिला आयोग, मानवाधिकार आयोग, नागरी संस्था यांना निरीक्षण, तक्रार निवारण, आणि धोरण विश्लेषणासाठी अधिक अधिकार व संसाधने देणे.

नेतृत्व आणि राजकीय सहभाग वाढविणे :निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा आणि LGBTQ+ समुदायाचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी आरक्षण, प्रशिक्षण आणि समर्थन धोरणे राबविणे.

Gender Equality National Index विकसित करणे :शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, डिजिटल प्रवेश, सुरक्षितता, प्रतिनिधित्व या सर्व घटकांचा समावेश असलेला भारताचा स्वतःचा Gender Equality Index विकसित करणे.

निष्कर्ष (Conclusion):लिंग समानता ही मूलभूत मानवी हक्कांची अट आहे, आणि तिच्याविना मानवाधिकारांची सार्वत्रिक व्याख्या अपूर्ण ठरते. UDHR, CEDAW, SDG-5 यांनी लिंगाधारित भेदभावाविरुद्ध जागतिक स्तरावर मजबूत नैतिक व कायदेशीर चौकट तयार केली आहे. भारतातील कायदे प्रगत असूनही, त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि सामाजिक स्वीकार हे मोठे आव्हान आहे.पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक पूर्वग्रह लिंगभेद कायम ठेवण्यामध्ये प्रमुख भूमिका बजावतात.डिजिटल युगात लिंग-विषमता नव्या स्वरूपात उदयास येत असून, ऑनलाइन हिंसा हा गंभीर मानवी हक्क मुद्दा बनला आहे.LGBTQ+ समुदायाचे हक्क न्यायालयीन निर्णयांमुळे मजबूत झाले, तरी सामाजिक समावेश अजूनही अपुरा आहे.शिक्षण हे लिंग-समानतेचे सर्वात प्रभावी साधन असून ते सामाजिक मूल्ये, वर्तन आणि निर्णयप्रक्रिया बदलण्यास सक्षम आहे.आर्थिक विकास आणि लिंग-समानता यांचा थेट परस्परसंबंध असून महिलांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग देशाच्या GDP वाढीस हातभार लावतो.धोरणे, कायदे, शिक्षण आणि समुदाय सहभाग यांची एकत्रित अंमलबजावणी केल्यासच लिंग-विषमता कमी होऊ शकते.अखेरीस, लिंग-समानतेवर आधारित समाज हा न्याय, समता, शांती आणि शाश्वत विकासाच्या मार्गावर नेत असतो, आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी सशक्त पायाभूत रचना तयार करतो.

संदर्भसूची (Bibliography)

1. Pathre, N. (2015). Paryavaran Shikshan. Pune: Chaitanya Prakashan. (pp. 1–208). ISBN: 978-93-5158-210-4
2. Devare, R. (2008). Paryavaranshastra Parichay. Pune: Diamond Publications. (pp. 1–256). ISBN: 978-81-7182-899-6
3. Pawar, N. (2019). Stri Ani Samaj. Mumbai: Nirmal Prakashan. (pp. 1–210). ISBN: 978-93-84645-20-3
4. Kulkarni, U. (2017). Lingabhed Ani Samajvyavastha. Pune: Continental Prakashan. (pp. 1–198). ISBN: 978-81-8315-234-1
5. Shinde, M. (2016). Bharatatil Stri-Adhikar. Delhi: Prabhat Prakashan. (pp. 1–185). ISBN: 978-93-86135-11-2
6. Sawant, R. (2018). Mahila Ani Nyavyavastha. Kolhapur: Padmashri Prakashan. (pp. 1–240). ISBN: 978-93-89012-06-9
7. Joshi, S. (2020). Samajshastraatil Ling Abhyas. Aurangabad: Saket Publication. (pp. 1–196). ISBN: 978-93-88756-55-9
8. Jadhav, M. (2022). Mahila Sakshamikaran: Adhyayan Ani Disha. Pune: Swaroop Prakashan. (pp. 1–225). ISBN: 978-93-91245-11-7
9. Karve, I. (2010). Stripurush Bhumika Ani Sanskruti. Mumbai: Popular Prakashan. (pp. 1–178). ISBN: 978-81-7154-987-7
10. Mahajan, S. (2021). Ling Asamanatechi Karane. Mumbai: Nirmal Prakashan. (pp. 1–160). ISBN: 978-93-84645-67-8
11. Sharma, R. A. (2016). Paryavaran Shiksha. New Delhi: R. Lal Publication. (pp. 1–265). ISBN: 978-81-7025-706-3
12. Kaushik, B. D. (2015). Mahila Adhyayan. Delhi: Arihant Prakashan. (pp. 1–240). ISBN: 978-93-5074-232-4
13. Shukla, M. (2014). Laingik Bhedbhav Aur Samaj. Delhi: Prabhat Prakashan. (pp. 1–180). ISBN: 978-93-5016-480-5

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: <https://jrdrv.org> Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

14. Mishra, R. (2018). *Manavadhikar Aur Mahila Adhikar*. New Delhi: Rajpal & Sons. (pp. 1–220). ISBN: 978-81-7028-829-6
15. Verma, S. (2021). *Gender Studies*. Lucknow: Neelam Prakashan. (pp. 1–210). ISBN: 978-93-90512-34-8
16. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. New York: United Nations Publications. (pp. 1–15).
17. United Nations. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)*. New York: UN Publications. (pp. 1–40).
18. UN Women. (2019). *Gender Equality Framework Report*. New York: UN Women. (pp. 1–112).
19. United Nations Development Programme. (2020). *Human Development Report 2020*. New York: UNDP. (pp. 1–394). ISBN: 978-92-1-126442-5
20. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press. (pp. 1–366). ISBN: 978-0-19-829758-1
21. Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. (pp. 1–312). ISBN: 978-0-521-00341-7
22. Butler, J. (1990). *Gender Trouble*. London: Routledge. (pp. 1–272). ISBN: 978-0-415-38955-6
23. UNESCO. (2021). *Gender Equality in Education: Global Monitoring Report*. Paris: UNESCO. (pp. 1–198).
24. World Economic Forum. (2023). *Global Gender Gap Report 2023*. Geneva: WEF. (pp. 1–368).
25. World Health Organization. (2018). *Global Study on Violence Against Women*. Geneva: WHO. (pp. 1–142).